

OYSARA MADALIYEVA,

*O'zR FA Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

“BADOYI’ UL-BIDOYA”NING ILK NUSXASI: KODIKOLOGIK JIHATLARI VA KOTIBI XUSUSIDA

Annotatsiya. Turkiy adabiyot tarixida Alisher Navoiyning o‘z she’rlarini jamlab, “Badoyi’ ul-bidoya” devonini tuzgani alohida hodisa bo‘ldi. Ushbu devon Navoiy she’riyatining o‘smirlik va yigitlik lirikasini o‘zida jamlagan. “Badoyi’ ul-bidoya”ning muallif tirikligi chog‘i ko‘chirilgan sanali sakkizta nusxasining mavjudligi Navoiyning ma’lum davr oralig‘ida yozilgan she’rlari xronologiyasini aniqlash imkonini beradi. Ularning kitobati masalasi esa bir shoirning lirikasi mahsuli qo‘lyozmalarga homiyilar va muxlislar tarafidan qabul qilinishi darajasini belgilashga xizmat qiladi. “Badoyi’ ul-bidoya” qo‘lyozmalari, xususan, devonning hozircha ilk kitobati hisoblangan Parij nusxasi o‘zining tashqi belgilariga ko‘ra so‘nggi temuriylar davri kitobchilik san’atining nodir namunalari ekani bilan diqqatga loyiq. Ushbu maqola “Badoyi’ ul bidoya” Parij qo‘lyozmasining kodikologik jihatlarini ochib bergan. Unda kitobat san’ati jamiyat hayoti bilan bog‘liq holda rivojlangani tahlil qilingan. Parij qo‘lyozmasining xat uslubini tekshirish orqali uning ko‘chiruvchisi Abduljamil kotib bo‘lishi mumkinligiga doir ba’zi farazlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Abduljamil kotib, Badoyi’ ul-bidoya, qo‘lyozma, devon, devon nusxalari, debocha, janr, kolofon, xat uslubi, nasta‘liq.

Abstract. In the history of Turkic literature, ‘Ali Shīr Navā’ī’s compilation of his own poems into his first divan, *Badāyi’ al-bidāya* (“Wonders of the Beginning”), marked a remarkable literary phenomenon. This divan encompasses the lyrical works of Navā’ī’s adolescence and youth. The existence of eight dated manuscript copies transcribed during the poet’s lifetime provides an opportunity to determine the chronology of poems written by Navā’ī within a specific period. The study of their transcription also helps to assess the extent to which the lyrical output of a single poet was received and appreciated by patrons and admirers through manuscript culture. The *Badāyi’ al-bidāya* manuscripts – particularly the Paris copy, regarded as the earliest known transcription of the divan – attract scholarly attention as outstanding examples of the book art of the late Timurid period due to their external features and refined execution. This article explores the codicological aspects of the Paris manuscript of *Badāyi’ al-bidāya* and analyzes the development of the art of bookmaking in connection with the socio-cultural life of the time. Through the examination of the handwriting style, several hypotheses are presented suggesting that the scribe of the manuscript may have been Abd al-Jamil Kātib the calligrapher.

Keywords: ‘Ali Shīr Navā’ī, Abd al-Jamil Kātib, *Badāyi’ al-bidāya*, manuscript, divān, copies of the divān, *dibācha* (preface), genre, colophon, handwriting style, nasta‘liq.

2025-yil 15-18-iyul kunlari Parijdagi Fransiya Milliy kutubxonasida¹ ishlash imkoniyatiga ega bo‘ldim. Qisqa, ammo sermahsul kechgan ushbu safar davomida Nizomiddin Mir Alisher Navoiy asarlarining (1441–1501) ushbu kutubxona fondida saqlanayotgan qo‘lyozmalari ustida ishladim. Bu jarayonda Alisher Navoiyning o‘zi tarafidan tuzilgan “Badoyi’ ul-bidoya”ning shoir

¹ Bibliothèque nationale de France (BnF) – keyingi o‘rinlarda FMK.

tirikligi chogʻida koʻchirilgan eng qadimiy qoʻlyozmasi – Parij nusxasini² koʻrish va uning ustida kodikologik³ tadqiqot olib borish nasib etdi.

Navoiy lirikasi tarixi, xususan, “Badoyi’ ul-bidoya” devoni va uning qoʻlyozmalari, muallifning ushbu devon uchun yozgan debochasi haqida bir qancha ilmiy ishlar amalga oshirilgan⁴. Sobiq Ittifoq davri navoiyshunosligi tadqiqotlarida ushbu devonning muallif tirikligida koʻchirilgan toʻrtta nusxasi (Parij, London, Boku, Toshkent) aniqlangan edi. 1987-yilda “Badoyi’ ul-bidoya”ning nashri mana shu toʻrt qoʻlyozma asosida amalga oshirilgan edi⁵. Keyingi oʻn yillar navoiyshunosligi ham qoʻlyozma manbalarni aniqlash va ularning matni va manbashunosligi yuzasidan yaxshi natijalarga erishib kelmoqda. Xususan, “Badoyi’ ul-bidoya”ning yana toʻrtta qadimiy nusxasi mavjud ekanligini oydinlashtirgan tadqiqot ishlari diqqatga loyiq⁶. Ushbu ilmiy ishlardan kelib chiqib, ayni paytda “Badoyi’ ul-bidoya”ning Navoiy koʻzi ochiqligida kitobat qilingan sakkizta sanali qoʻlyozmasi haqida soʻz yuritish imkoniga egamiz (5-ilovaga qarang). Nazarda tutilayotgan tadqiqotlarga koʻra “Badoyi’ ul-bidoya”ning 1480–1500- yillar orasida sakkiz marta qayta kitobat qilingani va bu qoʻlyozmalardan katta ehtimol bilan muallif xabardor boʻlib, ulardagi tahrir ishlariga oʻzi bosh boʻlgani haqida fikr yuritish mumkin. Shuningdek, mazkur devonning Navoiy vafotidan keyingi yillarda kitobat qilinganini oʻrtaga chiqarishga qaratilgan tadqiqotlar ham yozilmoqda⁷.

² Mir ‘Ali Shir Nevai. غرائب الصغر. Précédé, aux folios 2 verso-13 recto, de la Khotba-i davavin, de la préface aux quatre divans, en turc-oriental. décembre 1480. BnF. Supplément turc 746 (Ushbu qoʻlyozmaga FMKning saytida shunday tavsif berilgan: Alisher Navoiy. Gʻaroyib us-sigʻar. Avvalida – 2b–13a varaqlarda sharqiy turk tilida bitilgan toʻrt devonning soʻzboshisi – “Xutba-yi davovin” mavjud (“Xazoyin ul-maoniy” debochasi nazarda tutilmoqda. 1480-yil, dekabr). Eʼtibor qilgan boʻlsangiz, bu yerda ikkita xatoga yoʻl qoʻyilgan. 1. Ushbu devon “Gʻaroyib us-sigʻar”ning emas, “Badoyi’ ul-bidoya”ning qoʻlyozmasi. 2. Qoʻlyozmaning 2b–13a varaqlarini egallagan soʻzboshi “Xazoyin ul-maoniy”ning emas, “Badoyi’ ul-bidoya”ning debochasi hisoblanadi. Buni oʻz davrida prof. H.Sulaymonov isbotlagan, men olimning doktorlik dissertatsiyasi orqali bulardan xabardor edim. Shuningdek, bir necha yil avval ushbu qoʻlyozmaning elektron variantini Dr. Aftondil Erkinov bizga bergan edilar. Buning uchun A.Erkinovga minnatdorlik bildiraman. Shu maʼnoda, qoʻlyozmaning tarkibi bilan avvaldan tanish ekanligim, bu yerga esa nusxaning kodikologik tadqiqi uchun kelganimni va saytdagi tavsifda xatolar mavjudligini FMKning turkiy qoʻlyozmalar boʻlimi boshligʻiga maʼlum qildim. U kishi bu haqda hozirda kutubxonaning turkiy qoʻlyozmalar boʻlimi elektron katalogi ustida ish olib borayotgan Dr. Lamine Tamssaoutga yozib berishimni iltimos qildi va shu asosda yaqin fursatlarda saytdagi tavsifga tuzatish kiritilishini maʼlum qildi.

³ **Kodikologiya – nusxashunoslik** (inglizcha: Codicology, fransuzcha: codicologie; lotincha: codex, genitiv: codicis, “kitob” + yunoncha: lógos – “soʻz, fan”) – fan sohasi boʻlib, uning predmeti qoʻlyozma kitoblarni oʻrganishdir. Ayni paytda kodikologiyani yordamchi tarixiy fan sifatida tasniflash yoki paleografiya boʻlimi yoki mustaqil kompleks fan sifatida koʻrib chiqish kerakligi haqida munozaralar davom etmoqda (Batafsil qarang: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>). Shu oʻrinda, qoʻlyozmalarni kodikologik jihatdan tadqiq etish boʻyicha talabalik yillari olgan bilimlarimni rivojlantirishda katta yordam berganligi uchun OʻzR FA akademigi t.f.d., prof. D.Yusupova, OʻzR FASHI katta ilmiy xodimi S.Gʻulomov, Professor Francis Richard va Dr. Maria Eftimiouga minnatdorlik bildiraman.

⁴ Quyida ulardan ayrimlarini alifbo tartibida taqdim etamiz.

Birnbaum E., 1976, XX. – P. 157-190; Eckmann J., 1970. – S. 253-262; Juraboyev O., 2020. – S. 14-27; Levend A., 1958. – S.127-209; Subtelny M., 1993. – P. 90-93; Абдуғафуров А., 1989. № 4. – Б. 3-9; Ali Şîr Nevâyî., 2023. – 1072 s.; Алишер Навоий, 1466. Нашрга тайёрловчи: Ҳ. Сулаймон, 1968; Алишер Навоий, 1471 Нашрга тайёрловчи: А.Эркинов, 2015; Волин С., 1946. – С. 203-235; Жўрабоев О., 2016. – Б. 32-38; Имомназаров М., 2021. – 207 б.; Имомназаров М., 2017. – Б. 6-10; Имомназаров М., 2022. – 510 б.; Имомназаров М., 2018 –Б. 12-17; Куделин А.Б., 2016, том 75, №4. С. 5-11; Куделин А.Б., 2021, Special Issue 1, pp. 33-41; Мадалиева О., 2021. – 679 б.; Нагиева Ж., 1986. – 136 с.; Рамазонов Н., 2006/1. – Б. 17-23; Рамазонов Н., 2007/1. – Б. 78-89; Салоҳий Д., 2004. – 204 б.; Салоҳий Д., 2006/1. – Б. 74-78; Семенов А., 1935. – 88 с.; Сулейманов Х., 1955-1961. – С. 415; Сирождидинов Ш., Эркинов А., – Б. 8-30; Эркинов А., 2021. – Б. 81-85; Эркинов А., 2022. – Б. 132-158; Хайитметов А., 1961. – 294 б.; Ҳакимов М., 1983. – Б. 199.

⁵ Алишер Навоий. Текстни тузувчи: Ш.Шарипов, 1987. – 689 б.

⁶ Эркинов А., 2018. – Б. 51-57; Турдалиев А., Эркинов А., 2018 –Б. 57-62; Boltabayev S., 2022. – В. 438-466; Madaliyeva O., 2023. – В. 6-11; Madaliyeva O., 2023. – В. 209-218; Madaliyeva O., 2023. – В. 400-408.

⁷ Салоҳий Д., 2021. – Б. 53-58; Joʻraboyev O., №2, 2025. – В. 3-11.

Muhimi shundaki, shu choqqacha “Badoyi’ ul bidoya” bo’yicha amalga oshirib kelinayotgan ishlarning ko’lami keng. Ularning mavzu chegarasini tahlil qilganda, ushbu devon qo’lyozmalarining ilmiy tavsifidan tortib, matn transformatsiyasigacha, she’rlarning dunyoviy mazmun-mohiyatidan to tasavvufiy mohiyatigacha ochib berishga qaratilgani borasida so’z yuritish mumkin. Shu bilan birga, masalaning eng jiddiy mohiyatini ham nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Bu ham bo’lsa, bugungi kungacha navoiyshunoslikda ushbu devonning avval ma’lum bo’lgan va yangi aniqlangan nusxalari tarkibining identikligi hamda ushbu qo’lyozmalarning so’nggi temuriylar Hirot kitobat san’ati tarixidagi roli masalalari haqida umumiy manzarani ko’rsatib beruvchi talqiotlar hali yaratilmadi. Shu ma’noda, matnshunoslik va manbashunoslik, kitobat va san’at tarixi nuqtayi nazaridan “Badoyi’ ul-bidoya” ustida kompleks tadqiqot yaratish zarurati mavjud deb aytish mumkin.

Mazkur tadqiqotda “Badoyi’ ul bidoya” Parij qo’lyozmasining kodikologiyasi xususida yozarkan, yuqoridagi masalalar, xususan, ushbu devonning kitobatiga oid jihatlarni yoritishga harakat qilamiz. Ma’lumki, so’nggi temuriylar davri xat san’ati va shu san’atning yaratuvchilari to’g’risida ko’plab tadqiqotlar yaratilgan⁸. Shuningdek, umuman islom olami xat san’ati tarixi bilan bog’liq ko’plab risolalarning ilmiy nashrlari amalga oshirilgan⁹.

Eronlik olimi Sh.Shahidani fors adabiyoti va nasta’liq xatining aloqadorligi haqidagi fikr yuritarkan: “Adabiyot va kalligrafiyaning o’rtasidagi aloqa keng va chambarchas bog’liqdir. Tarixan shoirlar va xattotlar bir-biri bilan chambarchas bog’liq bo’lib, she’riyatda xattotlik atamalarining qo’llanishi bir necha asrlarga borib taqaladi”, – deb yozadi¹⁰. Bizningcha, turkiy she’riyat va xat san’ati, xususan, nasta’liqning bog’liqligi haqida ham xuddi shu fikrlarni bildirish mumkin.

Fransuz olimi F.Rishard: “O’tmishda kotiblar qanday kitoblarni ko’chirishiga ko’ra farqlangan, kotiblar tayyorlovchi maktablar ularni ko’chiriladigan kitoblarning sohalariga ko’ra tayyorlaganini”, – ta’kidlaydi. Olim “She’riy kitoblarni ko’chiruvchi kotiblar yozilajak matnni avval yurakdan his etib, xotiralarida yozishgan, so’ng qog’ozga ko’chirishgan”, – deb hisoblaydi¹¹. Kotiblar biografiyasini o’rganar ekanmiz, ularning aksariyati she’r mashq qilishgani haqida xabardor bo’lamiz¹². Bizningcha, badiiy asarlarni, ayniqsa, poeziyaga tegishli matnlarni ko’chiruvchilarga o’zlari ham she’r yozganlari juda qo’l kelgan.

“Jomiyning (1414–92) ko’plab dostonlari Mir Ali Tabriziy (1369–1405) va Sultonali Mashhadiy (1432–33–1520) kabi ustoz xattotlar tomonidan nasta’liq xatida kitobat qilingan bo’lib, she’riyat va xattotlik uyg’unligini qadrlagan homiylar orasida katta talabga ega bo’la boshlagan”¹³. Alisher Navoiy asarlarining Sulton Muhammad Nur (1470–1533), Sulton Muhammad Xandon (vaf. 1551), Ali ibn Nur (vaf. XV a. ikkinchi yarmi), Abduljamil kotib (vaf.1505–1506), Sultonali Mashhadiy, Darvesh Muhammad Toqiy (vaf. XVI a. birinchi yarmi), Ali Hijroniy (vaf. XVI a.

⁸ Муродов А. 1971; Сулейманов Х., 1956–61; Ҳакимов М., 1991; Акимушкин О.Ф., 2004; Улуч Л., 2021; Мадраимов А. 2021; Shahidani Sh, 2024.

⁹ Calligraphers and Painters. A Treatise by Qadi Ahmad, son of Mir Munshi (circa A.H. 1015/A.D. 1606) translated from the Persian by V. Minorskiy. – Washington, 1959. – 223 p.; A Century of Princes. Sources on Timurid History and Art. – Cambridge, Massachusetts: The Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1989. – 370 p; Schimmel A. Calligraphy and Islamic Culture. – London: I.B. Tauris & Co LTD, 1990. – 264 p.; Акимушкин А.Ф. Средневековый Иран. Культура, история, филология. – Санкт-Петербург: «Наука», 2004. – 392 с.; Mustafa ‘Ali’s Epic Deeds of Artists. Edited, translated and commented by Esra Akin-Kivanç. – Leiden * Boston: Brill, 2011. – 310 p.

¹⁰ Shahidani Sh., 2024. – P. 163.

¹¹ Ushbu iqtibos professor Frensis Richardning quyidagi seminarda bergan ma’ruzasidan olingan. 2025-yil 29-aprel kuni Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida Madaniy meros agentligi huzuridagi Samarqand davlat muzey-qo’riqxonasi bilan hamkorlikda “O’rta Osiyo qo’lyozmalari kodikologiyasi elementlari” mavzusida seminar-trening ish boshladi. Unda Fransiyadagi “College de Franse” doktori Mariya Eftimiyu, Fransiya Milliy ilmiy-tadqiqotlar markazi professori Frensis Richard.

¹² Қаранг: Муродов А. 1971. – Б. 57-58; Ҳакимов М., 1991. – Б. 12-13.

¹³ Shahidani Sh., 2024. – P. 163.

birinchi yarmi), Pirahmad ibn Iskandar (vaf. XVI a. birinchi yarmi) va boshqa nomdor kotiblar tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozmalariga ham ushbu ta‘rifni berish mumkin.

“Badoyi’ ul-bidoya”ning barcha qo‘lyozmalari nasta‘liq xatining ko‘rkam uslublarida kito-
bat qilingan. Mazkur tadqiqotga jalb etilgan Parij nusxa xati uslubi mayda nasta‘liqda, yuqori
ehtiyotkorlik bilan nihoyatda tartibli qilib ko‘chirilgan. Uning kitobati saroy kutubxonasi uchun
maxsus ko‘chirilgan qo‘lyozmalarning darajasidadir, deb baholash mumkin. Ushbu qo‘lyozma
FMKda Supl. turc 746 raqami ostida saqlanmoqda. Uning tarkibida “Badoyi’ ul-bidoya” debo-
chasi (2b–13a) va devonning o‘zini (14b–231a) ko‘rish mumkin. Qo‘lyozmaning o‘lchami: 25x18
sm. Matnning o‘lchami: 16x11 sm.

Qo‘lyozmaning muqovasi jigarrang, u kartondan ishlanib, ustiga charm qoplangan. Muqova-
ga shamsa va lola tasviri tushirilgan, to‘rt tevaragiga ornament ishlangan. Ushbu bezaklar zarhal
fonda bo‘lib, ularda asosan islamiy naqshlar aks etgan. Shuningdek, shamsaning markazida qush
tasviri tushirilgan. Bu tasvir Eron muqovasozlik maktabi uslubini eslatadi. Shuning uchun, qo‘ly-
ozmaning muqovasi asl bo‘lmay, keyinchalik unga qayta muqova ishlangan deb taxmin qilish
mumkin.

Qo‘lyozmani zamonaviy raqamlash negadir forzas varaqdan boshlangan. Ushbu varaqning
a sahifasida arab va fransuz tillaridagi turli qaydlarni o‘qish mumkin. Jumladan, yuqori qismiga
arab xatida *ىىاون ناوىد* (“Devoni Navoiy”) deb yozilgan. Bu yozuv asosiy matnning xat uslu-
bidan farq qiladi. Katta ehtimol bilan qo‘lyozma ko‘chirilgandan keyin, boshqa davr kitobxoni
tomonidan yozilgan. Bu holat ushbu shaxs uchun devonning nomi emas, ko‘proq uning muallifi
muhim bo‘lganini anglata oladi. 1a tomoniga fransuz tilida qaydlar yozilgan. Unda asarning nomi
“G‘aroyib us-sig‘ar” ekani, u 231 varaqni tashkil etishi kabi ma‘lumotlarni topish mumkin. 1a
varaqda arab alifbosida *ررمل* (tahrirchidan) sarlavhasi bilan quyidagi bayt ham yozilgan:

نى عجب كوب ايرسا كر هاجر سيزكا اعتبار

قيمتين ارتوراق ايتكاي اولسه جوهر دار تيغ

(*Ne ajab ko‘p ersa gar hojar sizga e‘tibor,*

Qiymatin ortuqroq etgay o‘lsa javhar dor tig‘)

Ushbu baytning “tahrirchidan” deb taqdim etilishiga qaraganda uning muallifi qo‘lyozmaning
kotibi bo‘lishi mumkin.

1b varaqda biror qayd yozilmagan.

2a varaqqa Sharq uslubiga xos 2 ta muhr bosilgan. Ulardan biri to‘rtburchak, ikkinchi muhr
esa limonsimon (sitrona) shaklda. Ushbu varaqda arab yozuvida bu ikki muhrning matni alohida
holda ham yozib qo‘yilgan¹⁴.

1 1-rasm. 1-muhr

2-rasm. 2-muhr.

[2a varaq]

Limonsimon muhrning matnini to‘liq o‘qiy olmadik, shuning uchun hozircha bu matnni faqat
rasmlarda aks ettirishga urindik. Uning mazmunidan FMKning saytidagi tavsifda yozilganidek,
“XV asr oxirida temuriylar saroyi kutubxonasi tarkibiga kirgan va u yerdan Ahmad Nuzhat ismli
noma‘lum bir shaxs tarafidan sovg‘a qilinib, Rag‘ib ismli bir vazirning ixtiyoriga o‘tganligini”
anglash mumkin¹⁵.

Debocha matni qo‘lyozmaga bir ustun, she‘rlar matni esa ikki ustunli jadval ichida ko‘chiril-

¹⁴ Unga ko‘ra to‘rtburchak muhrning matnini quyidagicha o‘qidik:

قدصار من مہدقات ارجر المالیک * بکم المالک ما لا ستحقاق.

¹⁵ <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc94082r>

gan. Ustunlarning chiziqlari zarhal va ko'k ranglarda. Jadval uchta moviy va 1 ta zarhal chiziqli ustundan iborat. Eng qalin moviy rangli ustun 0,5 mm, zarhal chiziq esa 1 mm ni tashkil etadi. Jalval ichi she'rlar orasidagi masofa 1 sm. Jadvalning dastlabki chiziqlari moviy ustunlardan boshlangan, ular debocha matnida 16,5x11,6, she'rlar matnida esa 16,4x11,4 smni (ba'zan 16,3x11,3 mm) tashkil etadi. Ba'zan kichik hajmli g'azallar jadval ichida ikki yon tarafidan 1 sm dan qoldirilib, alohida zarhal chiziq bilan o'ralgan (Qarang: 20b-21a, 47b, 64ab, 65b, 176a, 183b).

Matnlar varaqqa 13, 14, va 15 satrdan joylangan. Xati mayda, xushxat nasta'liq. Matnni ko'chirishda oralig'i 1 smli mistaradan foydalanilgan. Mistarani matn yozilgan varaqalarda payqash juda mushkul. Ammo matn yozilmagan varaqalarda uning izini lupasiz ham ko'rish imkoniyatiga egamiz.

Asosiy matn qora, har bir she'rning boshlanishida yozilgan و (yana o'sha (shu tartibda sarlavhalash ikkinchi g'azaldan boshlanadi) so'zlari esa qizil siyoh bilan ko'chirilgan.

Qo'yozmaning qog'ozi filigransiz, qalin, tolalari zich, qadimiy xitoy uslubida ishlangan. U och krem rangida. Qog'oz tuxumning oqi bilan yaxshigina ohorlangan (38b varaqda tuxum oqi dog'larini aniq ko'rish mumkin), silliqdanish darajasi ham juda yuqori. Ba'zi varaqalar, ayniqsa, ularning hoshiya qismlari namlikdan biroz zarar ko'rgan. Lekin bu matnning o'qilishiga ta'sir etmagan. Qo'lyozmaning saqlanish holatini yuqori baholash mumkin. Unda matnning biror o'rniga zarar yetmagan. Faqat poygilar matni odatdagiga nisbatan ancha pastda qolib ketgani sababli ba'zan ularni o'qish imkoniyati pasaygan. Bu holat qo'lyozmaning restavratsiyaga uchraganini va uning varaqalari aslida hozirgi o'lchamidan kattaroq bo'lganini anglatadi. Lekin restavratsiya muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. Sababi matnlarni o'zida jamlab turgan ramkalar ikki yondosh varaqda o'zaro proportsionalligini saqlab qolgan. Bu varaqalarning ham tepa, ham pastki qismidan bir xilda qirqilgan bo'lishi mumkinligini anglatadi. Ehtimol, yon taraflardan ham kesilgan bo'lishi mumkin.

Poygilar bo'yicha ba'zi nuqsonlar quyidagilarda aks etadi. 10b varaqda avval دورور deb yozilib, so'ng يلا tarzida tuzatilgan. 51b varaqda poygir belgisi umuman tushmay qolgan. 149b varaqda esa poygir uchun 3 ta ishoratni ko'ramiz. Bular: او، لعلينك، ني، او (la'ling, ne, u) so'zlari-dir. Ulardan birinchi so'z, ya'ni la'ling so'zi yanglish yozilgan. U aslida poygir ishorati berilgan varaqdagi ikkinchi g'azalning birinchi so'zi hisoblanadi. Ehtimol, kotib avval ushbu g'azalni yozishni rejalagan, so'ng yanglishib keyingisini yozib yuborgan bo'lishi mumkin. Ne va u so'zlari esa ishoratlanayotgan tegishli varaqdagi dastlabki so'zlarning "Ne uchun ..." deb boshlanishiga to'g'ri poygir bo'lgan. 51b, 220b, 225b, 227b, 228b, 229b, 230b varaqalarning poygiri ko'rinmay qolgan, ular varaqning kesilgan qismida qolib ketgan bo'lishi mumkin.

Qo'lyozmaning daftarlari 3 varaqli, ular markaziy va ikki yon taraflama oq ip bilan (ba'zan ipning rangi qizg'ish tus olgan) tikilgan. Daftarlarning umumiy soni 77 kurosadan iborat. Nusxa 231 varaqni tashkil etadi. Qo'lyozmaning sahifa, varaq va daftarlari sonini quyidagi matematik amalda ko'rish mumkin:

$$(2 \times 3) \times 77 = 6 \times 77 = 462 : 2 = 231.$$

Qo'lyozmada nag'zas varaqalar yo'q. Eng so'nggi varaq (231a) devonning matni bilan yakunlangan.

Kolofonda quyidagi qaydlarni o'qiymiz:

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب في تاريخ شهر شوال سنة ٥٨٨

(Kitob marhamatli zot Allohning izni ila tarix 885-yil shavvol oyida yakuniga yetdi / 1480-yil dekabr–1481-yil yanvar).

Debochaning va she'rlarning boshlanish varag'iga unvon ishlangan. Dastlabki unvonning o'lchami: 12x6,5 sm. Ikkinchi unvonning o'lchami: 12x7 sm. Unvonlarni ishlashda zarhal, ko'k, qizil va havorangdan foydalanilgan. Naqshlarning ranglari yaxshi holatda saqlangan.

Debocha matni yakuniga yetgach, she'rlarning boshlanishi orasidaga 13b–14a varaqlar bo'sh (lakuna) qoldirilgan. Lakuna matnga ta'sir ko'rsatmagan.

Kotib matnni juda diqqatli ko'chirgan. Bir-ikki o'rindagi poygir belgisi bilan bog'liq chalkashlikni hisobga olmaganda, asosiy matnning biror o'rnida yanglish yozilib, ustidan chizilgan, hoshiyada tuzatish kiritilgan o'rinni topish mushkul.

Shuningdek, qo'lyozmada ba'zi g'azallarning hajmi bilan bog'liq "Badoyi' ul-bidoya"ning boshqa nusxalari orasida tafovutlar ko'zga tashlanadi. O'rnak sifatida shulardan biri haqida quyidagi statistikani chiqarish mumkin. 150a varaqda "Ne uchun tarki muhabbat qildi" deb boshlanuvchi g'azalning uchinchi bayti mavjud emas:

Yor ko'yi ichra itti zor jismim ohdim,

Qayda tushganni bu yeldin bargi kohim bilmadim.

نی اوجون ترک محنت قیلدی ماھیم بیلما دیم

بو غضب کیم ایلادی ماھیم کنایم بیلما دیم

Bizni ushbu g'azalning "Badoyi' ul-bidoya"ning Parij nusxasidan avval va keyin ko'chirilgan qo'lyozmalarda necha baytli ekani qiziqtirdi. Shuning uchun, kichik bir tahlilni amalga oshirdik. Natijada ushbu g'azal "Ilk devon"¹⁶ va "Oqqo'yunli muxlislar devoni"¹⁷ mavjud emasligi va "Badoyi' ul-bidoya"ning muallif tirikligi chog'i ko'chirilgan uchta qo'lyozmasida (Parij, Boku va Mashhad) mavjudligini aniqladik. Uning matni aynan "Badoyi' ul-bidoya"ning Parij nusxasidan, ya'ni 1480-yildan boshlab ko'rina boshlaydi. Devonning 1481–1483-yillar orasida ko'chirilgan London va Tehron nusxalarida¹⁸ ham ushbu she'r uchramaydi. "Badoyi' ul-bidoya"ning Boku nusxasida 7 baytli hoshiya g'azali bo'lib keladi¹⁹. Ushbu qo'lyozmaning asosiy matni va hoshiya matni xat uslubi bir xil ekanini hisobga olsak, g'azalning Parij nusxasida mavjud bo'lmagan uchinchi bayti 1484-yil Boku nusxaga katta ehtimol bilan muallif tarafidan tahrirlangan holda kiritilganini taxmin qilish mumkin. G'azal 1491-yilga tegishli Mashhad nusxasida ham yetti baytli ko'rinishda kelgan²⁰. Shuningdek, mazkur g'azalni "Navodir un-nihoya" nusxalari sifatida qaralayotgan O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondiga oid 11675 va 1995 raqamli qo'lyozmalar tarkibidan ham mavjudlik holatini tekshirib ko'rdik. Natijada Abduljamil kotib tarafidan ko'chirilgan nuxxada (№11675) mavjud emasligi²¹, Sultonali Mashhadiy kitobatiga qo'lyozmada (№1995) yana yetti baytli g'azal shaklida ko'chirilgani ayonlashdi²². Demak, ushbu g'azal faqat dastlabki ko'rinishidagina olti baytli she'r bo'lgan.

Qo'lyozmalarning kodikologik tahlillari ko'pgina masalalarga yechim berishi mumkin. Jumladan, "Badoyi' ul-bidoya" Parij nusxasi ustida olib borgan xat uslubi borasidagi tekshiruvlarimizning natijasi uning ko'chiruvchisi Abduljamil kotib bo'lishi mumkinligini o'rta qo'yishda yordam berdi. Ushbu masalaga kirishishdan avval Abduljamil kotib haqida ba'zi ma'lumotlarni yodga olsak. Ushbu xattot Navoiyning shaxsiy kotibi bo'lgani va o'zi ham she'r mashq qilgani haqida

¹⁶ Qarang: Алишер Навоий, 1466. Нашрга тайёрловчи: Ҳ. Сулаймон, 1968; Eckmann J., 1970. – S. 253-262; Özdaraedeli N., 1989. – S. 1007.

¹⁷ Qarang: Алишер Навоий, 1471. Нашрга тайёрловчи: А.Эркинов, 2015; Алишер Навоий. 1471. Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов., 2021. – 411 б.

¹⁸ Alisher Navoiy. "Badoyi' ul-bidoya" London nusxasi. Britaniya muzeyi, № 401. 887/1482-83 y.; Alisher Navoiy. "Badoyi' ul-bidoya" Tehron nusxasi. Islom sho'ro majlisi kutubxonasi, № 14197. 888-y., safar oyi /1483-y., mart-aprel.

¹⁹ Alisher Navoiy. "Badoyi' ul-bidoya" Boku nusxasi. Ozarbayjon BA Qo'lyozmalar instituti, № 3010. 889/1484-y. 454/119a varaq (hoshiya g'azal)/7 bayt.

²⁰ Alisher Navoiy. "Badoyi' ul-bidoya" Mashhad nusxasi. Kitobxona-yi Oston-i Qudsi Razaviy, № 4783. Jumodi I 896/1491-y. mart-aprel. Ko'chiruvchi: Darvesh Muhammad Toqiy. 413/115a varaq/7 bayt.

²¹ Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. kاتب: Abduljamil kاتب. 1487 y. O'zRFASHI asosiy fondi. № 11675.

²² Alisher Navoiy. XV–XVI. Navodir un-nihoya. kاتب: Sultonali Mashhadiy. O'zRFASHI asosiy fondi. №1995. 483/138a varaq/7 bayt.

manbalarda ma'lumotlar mavjud. "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" nomli monografiyada u haqida shunday yozilgan: "Muhammadrizo Ogahiy (1809–1874) "Ravzatu-s-safo"ni o'zbek tiliga tarjima qilgan ekan, Abduljamil kotibni shunday ta'riflaydi: "Mavlono Abduljamil donishmandlar silkida intizom topib, bir necha vaqt "Sultoniya" madrasasida donish qalami bilan ilm ahli va talabalarning ko'ngillari sahifasiga ifoda naqshini yozdi. Tarixi hijriy 911-yilda (1505–1506) edikim, vafoti ittifoq tushib, mazkur tarixni qayd qilish uchun Sulton Ibrohim Aminiyning qalami bu qit'ani varaq ruxsoriga bitdi:

(U ilm osmonining (ketganiga) afsus
Mehr tufayli uni ofoq (ya'ni dunyo) olqishlagan edi
Shu sababli uning nomi Abduljamil bo'ldi.
Chunki u yaxshi xulqi bilan tanilgan edi.
Uning vafot ta'rixini donish(mandlar) shunday aytdilar:
Dunyoning tengi yo'q allomasi).

افسوس از آن سپهر دانش
کز مهر و را ستود آفاق
ز آن عبدالجمیل گشت نامش
کارسته شد بحسن اخلاق
تاریخ وفات او خرد گفت
علامه بی مثال آفاق

Qit'ada ta'rix moddasi "Alomai be misoli ofoq" bo'lib, raqamlar yig'indisi hijriy 911 (milodiy 1505–1506) yil bo'ladi"²³.

Navoiy asarlarining Abduljamil kotib tomonidan ko'chirilgan ikki qo'lyozmasi O'zR FASHI asosiy fondida saqlanmoqda. Ular "Xamsa" (5018- raqamli) va "Devoni jadid" ("Navodiru-n-nihoya", 11675-raqamli) qo'lyozmalaridir. Ma'lumotlarga ko'ra, Abduljamil kotib uzoq yillar davomida Navoiy asarlarini kitobat qilishi jarayonida shoir lirik merosidan shohbaytlarni tanlab, "Tuhfat us-salotin" nomli bir to'plam tuzgan. Mazkur asarning 914/1508–1509-yil Hirotida kotib Muhammad ibn Hasan Jum'on Ansoriy tomonidan ko'chirilgan yagona nusxasi Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda²⁴.

Tabiiyki, shaxsiy kotib vazifasini bajarib kelgan Abduljamil kotibdan Navoiy qalamiga tegishli faqat shu ikki asarning ("Xamsa" va "Devoni jadid" yoki "Navodir un-nihoya") nusxalarigina ko'chirilgan bo'lishiga ishonish qiyin. Shu ma'noda, Navoiy asarlari qo'lyozmalari bilan shug'ullanib kelayotgan bir mutaxassis sifatida ushbu kotibning boshqa dastxatlari aniqlanishiga doim umid qilardim.

FMKda "Badoyi' ul-bidoya"ning Parij nusxasini qo'limga olib, uning matnlar boshlangan varaqlarini ilk ochib ko'rishimdayoq xayolimga yalt etib Abduljamil kotibning xatiga juda o'xsharkan degan o'y keldi. Nusxaning kodikologik tadqiqi uchun uni jiddiyroq o'rganishga davom etarkanman, bu o'y meni sira tark etmadi. Ehtimol, Abduljamil kotib dastxatiga oid "Devoni jadid" ("Navodir un-nihoya", O'zR FASHI, №11675) va uning nusxasi – Sultonali Mashhadiy dastxati bilan ko'chirilgan (O'zR FASHI, №1995) qo'lyozmalarning ilmiy-tanqidiy matni ustida ishlayotganim, qariyb to'rt yildan buyon eng ko'p bu ikki xattotning xat namunalari o'qish va yozish bilan band ekanim uchun shunday kuchli intuitsiyani his qilgandirman.

Shu o'y bilan "Badoyi' ul-bidoya"dan bir qancha g'azallarning yuqoridagi qo'lyozma devonlar tarkibiga ham ko'chirilganini esladim va kompyuterimdan 1487-yil Abduljamil kotib tomonidan ko'chirilgan "Devoni jadid"ning elektron nusxasini ochdim. "Badoyi' ul-bidoya" Parij nusxasidan "Devoni jadid"ga ko'chgan bir nechta g'azallarning varaqlarini aniqladim va xat uslubini solishtirishga tushdim. Harflarning alohida ko'rinishi, so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelish uslublariga diqqat qildim. Borgan sari taxminim to'g'ri ekaniga iqror bo'ldim. Shu tariqa to'rtta g'azalning matnini to'liq qarab chiqdim. So'ng FMKning chig'atoy va usmonli tilli manbalar

²³ Муродов А. 1971. – Б. 57-58; Хакимов М., 1991. – Б. 12-13. Qarang: Mirxond. Ravzatu-s-safo. VII jild. O'zR FASHI, 1716- raqamli qo'lyozma. 227- varaq; Xondamir. Habibu-s-siyar. O'zR FASHI. 2153- raqamli qo'lyozma. 631- varaq.

²⁴ Хакимов М., 1991. – Б. 12-13. Mazkur saylanma haqida batafsil qarang: Шамсиев П., 1986. – Б. 64-68.

bo'yicha mutaxassisi Dr. Lamine Tamssaoutni chaqirib, farazimning ishonchliligi borasida fikrini bilish uchun dalillarim bilan o'rtoqlashdim. Ushbu olim bilan bir kun avval kutubxonada tanishgan edik. Uzoq davom etgan tekshirishlarimizdan keyin L.Tamssaout farazimning to'g'ri ekanini 99% ma'qullashini bildirdi. Olim ishonch bilan qolgan 1% bizning qo'lyozmada ko'ra olmayotganimiz mavhumlikdan, deb aytdi²⁵. Quyida "Badoyi' ul-bidoya" Parij nusxasining Abduljamil kotib ko'chirgani bilan bog'liq dalillar bilan tanishishingiz mumkin.

1-jadval

Xat uslubi harfma-harf qiyoslangan g'azallarning "Badoyi' ul-bidoya" Parij nusxasi (Supl. turc 746) va "Devoni jadid" ("Navodir un-nihoya") Abduljamil kotib nusxasidagi (O'zR FASHI, №11675) ko'rsatkichi

№	G'azallarning matlallari	G'azallarning qo'lyozmadagi tartib raqami, varaqlar bo'yicha ko'rsatkichi va hajmi		Tegishli ilovalar bo'yicha ko'rsatkich
		"Badoyi' ul-bidoya" Parij nusxasi (Supl. turc 746)	"Devoni jadid" ("Navodir un-nihoya", O'zR FASHI, №11675)	
	قويون ديك وصل دشتی دين كر ای لیلی مینی سوردونک ديکچاچ سرکشته مجنونوم باشيمنی کوکا یتکوردونک	342/113b/7 ²⁶	431/84a/9	1-ilova
	نی خیال ایدی یناکیم کونکول قوشی صیدینی هوش ایلادینک بدنیم غه هر ساریدین خدنک اوروبان انکا قفس ایلادینک	355/117a/9	439/85b/8 ²⁷	2- ilova
	جنوندين ايله توفراغ اولدی جسم رنج بیورودیم که هر تیش اورسالار اطفال جسمیمغا جبقار کردیم	460/146b/7	477/93ab/7	3- ilova
	بهار و باغ سیریدین کلنی سرودور کامیم بودور کاهیم که شاید اوجراغای سروکل اندامیم	481/152b/9	472/92b/9	4- ilova

Harflarning so'z boshi, so'z o'rtasi, so'z oxiri va alohida kelish hollari bir xil ekani o'rta qiqdi (ilovada berilgan o'rnaklarga qarang). Shuningdek, g'azallar matnida kelgan harflarning eng qalin va eng ingichka o'lchamini aniqlashga urindik. Natija shunday: so'z oxirida kelgan nun harfining kosa qismi eng qalin o'lchami: 0,8 mm, bu eng qalin ko'rsatkich. Ushbu harfning so'z boshida kelish o'lchami 0,1 mm, bu eng ingichka ko'rsatkich deya olamiz (qarang: 113b). Alif harfining uzunligi 0,3 mm, eni esa 0,1 mm ni tashkil etishi ayon bo'ldi. "Badoyi' ul-bidoya" matni xat uslubidagi mazkur ko'rsatkichlarni Toshkentga qaytgach, Abduljamil kotib xati bilan qiyoslab ko'rilganda o'lchamlarning bir xil ekani ma'lum bo'ldi. Bu esa tahlillarimiz xulosasini yana bir marta tasdiqlay oladi. Shu o'rinda ba'zi so'zlarning imlosi bilan bog'liq yuqoridagi ikki qo'lyozmada farqlilik kuzatilishini ta'kidlash lozim. Masalan, so'z yakunida kelgan qisqa a unlisining bir nusxada *alif*, ikkinchisida *hoi havvaz* bilan berilish hollari mavjud (1-ilovaning matlasiga qarang). Ammo bu holat bir qo'lyozmaning o'zida ham turli o'rinda turli xil kelaverishi mumkin. So'z ketayotgan "Badoyi' ul-bidoya"ning Parij nusxasi va "Devoni jadid"ning Abduljamil kotib qo'lyozmasida ham xuddi shu holat tez-tez takrorlangan. Bizningcha, turkiy matnlardagi ushbu harxillik qo'lyozma varaqlarning matn yozilishiga mo'ljallangan chegarasiga so'zni sig'dirish muhimligi natijasida yuzaga kelgan bo'lishi mumkin.

Shuningdek, ushbu ikki qo'lyozma bir qamish qalam bilan yozilgan bo'lishi mumkin. Bu esa

²⁵ Shu o'rinda FMKda menga ko'rsatgan barcha yordamlari uchun Dr. Lamine Tamssaoutga cheksiz minnatdorlik bildiraman.

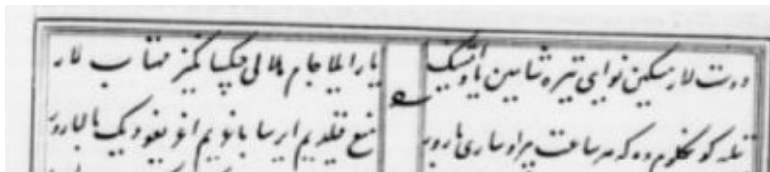
²⁶ Ushbu g'azal "Badoyi' ul-bidoya"ning Boku va Mashhad nusxalarida ham mavjud. Ulurda 9 baytli g'azal ko'rinishini olgan.

²⁷ Ushbu qo'lyozmada g'azalning 8-bayti mavjud emas:

*Tunu kun sabu chekib, egningga sol o'zungni halqayi dayr aro
Chu belingga mug'bachalar kamandi xayolini maras aylading.*

kotiblarning o‘z uslubini saqlay bilish uchun sevimli bir qalamidan ko‘p yillar (ayni vaziyatda yetti yil) foydalangan bo‘lishi mumkinligini anglata oladi.

Shuningdek, “Badoyi’ ul-bidoya” Parij nusxasi ustunlar orasiga qo‘yilgan quyidagi belgi ham diqqatimizni tortdi:

[59b varaq]

Ushbu qo‘lyozma yuqorida ta’kidlanganidek, yuqori saviyada, nozik did bilan ko‘chirilgan. Unda bir g‘azal tugallanib, keyingisi boshlanishidan avval, albatta, jadval chiziqlari tortilgan. Ammo biz o‘rnak sifatida keltirayotganimiz mazkur varaqda so‘nggi bayti ko‘chirilgan g‘azalning o‘zidan keyingi she‘r bilan orasini chegaralab turuvchi ustun yo‘q, uning vazifasini mana shu belgi bajargan.

Qizig‘i shundaki, Abduljamil kotib qo‘lyozmasida “Devoni jadid”da ajratib turuvchi belgi o‘rnida bu ishoratdan hoshiya g‘azallari chegarasini bildirish uchun juda ko‘p marta foydalanilgan. Bizningcha, mayda detal bo‘lsa-da, ushbu holatni ikki qo‘lyozma kotibi bir shaxs bo‘lishi mumkinligiga kichik dalil sifatida keltirish mumkin.

Abduljamil kotib Alisher Navoiyning lirik merosini juda katta zavq bilan kuzatib borgani uning tarafidan tuzilgan “Tuhfat us-salotin”dan ma’lum. Navoiy shohbaytlaridan tanlab tuzilgan aynan mana shu saylanmada shoirning she‘rlari ilk bor 45 ta mavzuviy guruhga ajratilgan va har bir mavzu – tuhfa muvofiq keluvchi baytlar saralanib ko‘chirilgan²⁸. Prof. P.Shamsiyev ta’kidlaganidek, “Tuhfat us-salotin”ni tuzish saylanma asar va terma devonlar tuzishga qaraganda ancha murakkab kechgan. Bu ishni Navoiy devonlarini ko‘chirish davomida Abduljamil kotib ado etgan²⁹. Bu esa Abduljamil kotib Navoiyning kotibigina emas, shoir ijodining didli muxlisi va ma’lum ma’noda tadqiqotchisi bo‘lganini anglatadi. Qolaversa, yuqorida matni qiyoslash uchun asos bo‘lgan qo‘lyozma “Devoni jadid” ham Abduljamil kotibni xuddi shu pozitsiyada namoyon eta oladi. Sababi unda Navoiyning o‘rta yosh lirikasiga oid g‘azallarining katta qismi asosiy matndan tashqari hoshiya matnlari sifatida radif va qofiyasiga ko‘ra devonchilik an‘analariga uyg‘un tarzda joylab chiqilgan³⁰. Bu holat muallifning emas, aynan kotibning mehnati va adabiy saviyasi evaziga yuzaga kelgan deb aytish mumkin.

Abduljamil kotib “Tuhfat us-salotin” saylanmasiga bitgan debochada³¹ “bir necha yil davomida Navoiy bilan yaqqalam bo‘lib, kulliyotlarini ko‘chirgani, bu ishdan zavq olib kelayotgani va ko‘nglining javohirlarini sohib yuborgani taqdirda ham ushbu bitiklarning qadrini bilmay qolaverishi; mazkur to‘plamni Sulton Husaynning hukmiga ko‘ra madrasa talabalari o‘qishi uchun Navoiyning qadimiy devonlari ustida ishlashi asnosida tuzgani va bu ishi muallifga ma’qul kelganidan yanada quvvatlanganini”³² faxr bilan yozadi. Biz Abduljamil kotibning o‘z og‘zidan yozilayotgan mana shu ma’lumotdan xulosa chiqarish mumkin bo‘lgan ba’zi jihatlariga diqqatimizni qaratmoqchimiz:

1. “Tuhfat us-salotin” tuzilgunga qadar Abduljamil kotib uzoq yillar Navoiyning kulliyot-

²⁸ Шамсиев., 1986. – Б. 66-67.

²⁹ O‘sha joyda.

³⁰ Bu haqda batafsil qarang: Шамсиев П., 1986. – Б. 9-15; Madaliyeva O., 2024-yil 1-son. – Б. 4-39.

³¹ Шамсиев П., 1986. – Б. 67.

³² Ushbu jumla “Tuhfat us-salotin”dan aynan keltirilmay, faqat mazmunni ifodalash maqsad qilingan. Uslub maqola muallifiga tegishli.

larini kitobat qilib kelgan. Bu kulliyotlarning bizgacha yetib kelmagani haqida M.Hakimovning farazlari mavjud³³, biz ham ushbu fikrlarga qo'shilamiz.

2. Abduljamil kotibning Navoiy bilan "yakqalamligi"ni muallifning qoramalarini eng avval u ko'chirib kelgani va ba'zan Navoiy og'zaki bayon etib turganda (masalan, xat-hujjatlarni) u oqqa tushirgani ma'nosida tushunish mumkin.

3. "Tuhfat us-salotin" kabi bir to'plamning tuzilishiga saroy she'riyat majlislaridan birida Sultonning o'zi hukm qilgan, bundan murod madrasa talabalariga Navoiy she'riyatini o'qitish bo'lgan. Yana bir jihati saroyda tashkil etilgan mana shunday kechalarda Abduljamil kotib ham ishtirok etgan.

4. To'plam muallifga taqdim etilgani va unga ma'qul kelgani haqidagi ma'lumot uning shoir tirikligi chog'i tuzilganidan darak beradi. Demak, Navoiy tirikligidayoq, uning she'riyati Hirot madrasalarida o'qitilishiga Sulton Husaynning maxsus buyrug'i bo'lgan.

5. Tuzuvchining so'zlariga ko'ra "Tuhfat us-salotin" Navoiyning qadimiy devonlari ustida ishlash, ulardan eng kuchli baytlarni saralab olish ("hazratning qadimiy devonlari daryosidin g'avvosliq birla durri luoli muxtasarona jam qilib") natijasida yuzaga kelgan". Bunda katta ehtimol bilan "Badoyi' ul-bidoya" va "Navodir un-nihoya" devonlari nazarda tutilgan bo'lsa kerak. Bu esa, ma'lum ma'noda, Abduljamil kotibning "Badoyi' ul-bidoya"dan ham nusxa ko'chirganiga ishora bo'lishi mumkin.

6. Shuningdek, Abduljamil kotibning "Navoiy kulliyotlarini ko'chirgani, she'rlarni qadimiy devonlardan saralab olgani" ma'nosidagi jumlaridan "Tuhfat us-salotin" Navoiy asarlarining katta qismi yozilib, kulliyot holida kitobat qilinganidan keyin, 1490-yillarning oxirlarida tuzilganini ham taxmin qilish mumkin. Har holda mana shunday vaziyatdagina 1480-yillardan dastlabki nusxalari ko'chirila boshlagan "Badoyi' ul-bidoya" va 1487-yilda dastlabki qoramasi kitobat qilingan "Navodir un-nihoya"ga nisbatan "qadimiy devonlar" sifatini berish mumkin edi, deb hisoblaymiz.

M.Hakimov: "Abduljamil butun hayoti davomida kotiblik bilan mashg'ul bo'lganligini ta'kidlash uchun ko'chirgan qo'lyozmalarining oxirida "Kotib" taxallusini qo'shib "Abduljamil Kotib" tarzida to'la imzo chekadi", deb yozadi³⁴. Biz hozircha Navoiyning shaxsiy kotibi bo'lish vazifasi Abduljamilga qachondan boshlab berilgani haqida manbalardan biror ma'lumot topa olmadik. Ushbu lavozim unga Alisher Navoiy amirlik maqomini olgach, taxminan, 1472-yildan keyin berilgan bo'lsa kerak. Mirxondning "Abduljamil kotib Hirotning Sultoniya madrasasida mudarrislik qilib sarf-u nahvdan dars bergan"³⁵ mazmunidagi ma'lumotini yodga olsak, uning faqat kotiblik bilan shug'ullanmay, faoliyatining bir qismi madrasa hayoti bilan bog'liq bo'lgani o'rta chiqadi. Yana shuni ham ta'kidlash lozimki, Abduljamil kotibning Navoiydan boshqa biror muallifning asarini kitobat qilganligi haqida ham ma'lumotga ega emasmiz. Shu ma'noda, "Badoyi' ul-bidoya"ning Parij nusxasi Abduljamil kotibning ilk kitobati bo'lishi, shuning uchun kamtarlik yuzasidan kolofonda o'zining ismini qayd etmagan bo'lishi mumkin.

Quyidagilarni ushbu tadqiqotning xulosalari sifatida bildirish mumkin. "Badoyi' ul-bidoya" Parij nusxasi ushbu devonning keyingi yillarda ko'chirilgan qo'lyozmalariga faqat tarkib jihatdan emas, ma'lum ma'noda kitobati jihatidan ham manba, model vazifasini o'tagan. Qo'lyozmalar orasida ularning bichimi, ustunlari va satrlari soni, bezaklari va hajmi, xati uslubi (nasta'liq) jihatidan o'zaro yaqinlik shunday xulosani keltirib chiqaradi (5-ilogaga qarang).

"Badoyi' ul-bidoya" muallif tomonidan tobora mukammallashtirib, sayqallanib borilgan. Ushbu devonning Navoiy hayotligi chog'i ko'chirilgan dastlabki nusxalari keyin kitobat qilinganlariga ko'ra tarkib jihatidan farqlanishi fikrimizning dalili bo'la oladi.

³³ ХАКИМОВ М., 1991. – Б. 14.

³⁴ O'sha asar. – B. 12.

³⁵ O'sha joyda.

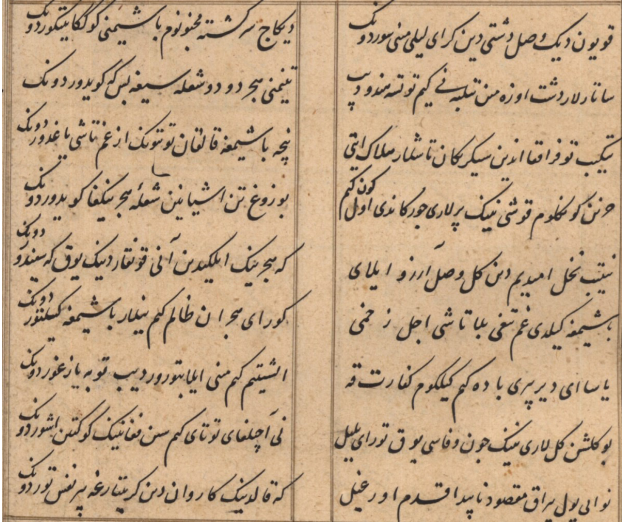
“Badoyi’ ul-bidoya” devonini qo‘lyozma kitob holiga keltirish Navoiyning o‘zi tomonidan tartib berilgan dastlabki devoni bo‘lishi bilan birga buyuk shoirning ilk asari sifatida ham buyurtmachi, kotib, muqovasoz, naqqosh va boshqa mana shu ish bilan shug‘ullanuvchi kishilar uchun juda muhim bo‘lgan. Ushbu devon nusxalarining kodikologik belgilari bunga dalil bo‘la oladi. Debochasida bildirilganidek, “Badoyi’ ul-bidoya”ning Sulton Husaynning (h.y. 1469–1506) shaxsan ixtiyori va buyrug‘i asosida tuzilganidan Parij qo‘lyozmasiga dastlabki nusxa o‘laroq ham muallifning, ham saroy darajasidagi e‘tiborning mahsuli sifatida qarash mumkin.

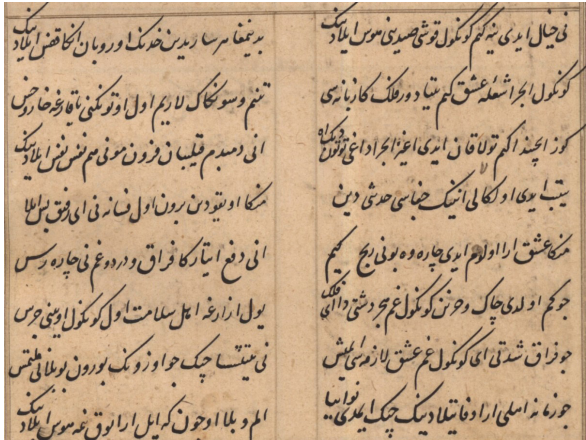
“Badoyi’ ul-bidoya” qo‘lyozmalari kitobati jihatidan muallif vafotidan keyingi davrlarda shoir she‘rlaridan tuzilgan terma devonlar uchun ham asos bo‘lgan deyish mumkin. Ayniqsa, XVI asrga oid Navoiy terma devonlari nusxalarining kitobati “Badoyi’ ul-bidoya” qo‘lyozmalariga juda yaqin.

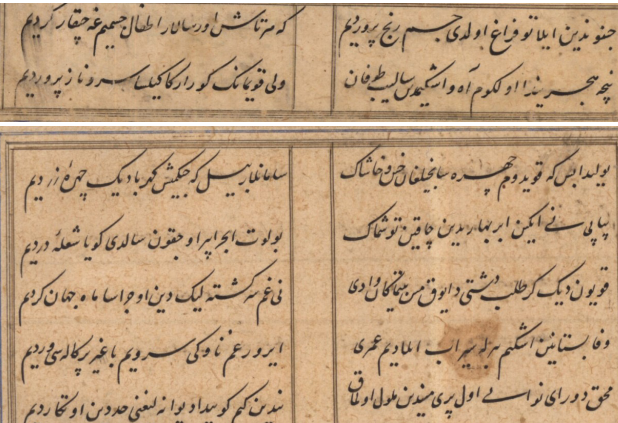
Abduljamil kotibning “yakqalamlik” haqidagi faxriyasidan uning Alisher Navoiy hayoti va faoliyatida muhim rol tutganini anglash mumkin. Saroyda o‘tkazilgan she‘riy majlislarda ishtirok etgani, hukmdordan saylanma tuzish haqidagi alohida topshiriq olgani esa uning nozik ta’bli nashta’liqnavis bo‘lishi bilan bir qatorda yuksak badiiy didga ega ekanligi, bu iqtidori saroy darajasida e’tirof etilgani hamda Hirot adabiy muhitida alohida mavqe’ga ega bo‘lganini bildiradi. Abduljamilga nisbatan bunday ishonchning mavjudligi uning Navoiy she‘riyatining bilimdoni darajasiga yetishi zahirida shoir musannifligidagi devonlarning dastlabkisi – “Badoyi’ ul-bidoya”dan tortib, eng oxirgi tuzilganlari – “Xazoyin ul-maoniy”gacha kitobat qilganiga ishora etsa kerak.

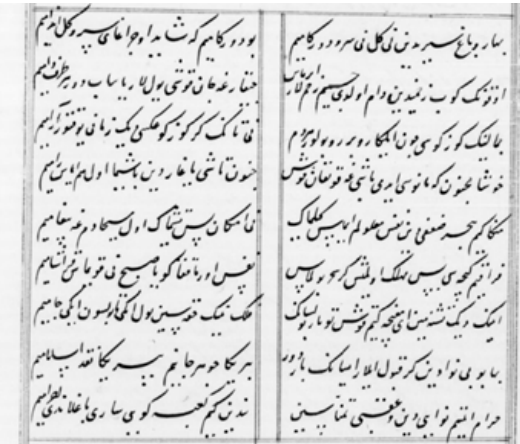
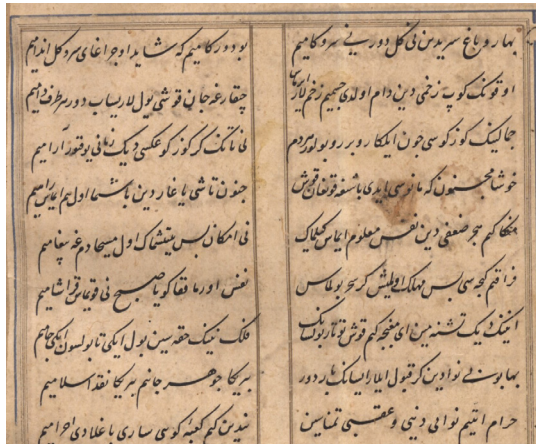
So‘zimiz yakunida “Badoyi’ ul-bidoya” Parij nusxasining Abduljamil kotib ko‘chirgani bilan bog‘liq farazimizni dalillash uchun keltirilgan tahlillarga manbashunos-navoiyshunoslarning fikrlari va munosabatlarini kutib qolamiz.

1- ilova

“Badoyi’ ul-bidoya” Parij nusxasi (Supl. turc 746) 342/113b/7	“Devoni jadid” (“Navodir un-nihoya”, O‘zR FASHI, №11675) 431/84a/9
	

“Badoyi’ ul-bidoya” Parij nuxsasi (Supl. turc 746) 355/117a/9	“Devoni jadid” (“Navodir un-nihoya”, O‘zR FASHI, №11675) 431/84a/9
	

“Badoyi’ ul-bidoya” Parij nuxsasi (Supl. turc 746) 460/146b/7	“Devoni jadid” (“Navodir un-nihoya”, O‘zR FASHI, №11675) 477/93ab/7
	

“Badoyi’ ul-bidoya” Parij nuxsasi (Supl. turc 746) 481/152b/9	“Devoni jadid” (“Navodir un-nihoya”, O‘zR FASHI, №11675) 472/92b/9
	

Muallif tirikligi chog'i ko'chirilgan "Badoyi' ul-bidoya" devonining sanali sakkizta nuxsasi kodikologiyasi va tarkibiga oid ba'zi ma'lumotlar³⁶

№	Nusxa nomi Ko'chirilgan yili	Bezak turi va soni	Qog'ozi	Xat turi	Hajmi	Qo'lyozma o'lchami	Matn o'lchami	Satrlar soni	Jadval ustunlari	Tarixiy muhr mavjudlik ko'rsatkichi	She'rlar soni
	Parij nusxa. 885-y. shavvol/1480-y. dekabr-1481-y. yanvar	2 ta unvon	Xitoy uslubida ishlan- gan sharq qog'ozi	Nasta'liq	231 varaq	25x18 sm	16x11 sm	13, 14, 15	2 ta	+	831
	London nusxa. 887-y. robe'u- l-avval/1482-y. aprel-may	2 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	233 varaq	23,5x15,2 sm	9,5 sm	14	2 ta		816
	Tehron nusxa. 888-yil, safar oyi /1483-y., mart-aprel	1 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	268 varaq	24x16 sm	15x10 sm	13	2 ta		869
	Boku nusxa. 889-y. jumodu- l-avvalning 15-kuni/1484- y.14-iyun	1 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	188 varaq	23x16 sm		15	2 ta		839
	Istanbul nusxa. 889/1484-1485- y., Hirot	1 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	161 varaq	25,6x17 sm	16x9,6 sm	13	2 ta	+	652
	Toshkent nusxa. 891 jumodu-l- avval/1486-y. may, Hirot	2 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	215 varaq	23x17 sm			2 ta		916
	Mashhad nusxa. jumodi I 896/1491-yil mart-aprel	1 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	204 varaq	24,3x15,5 sm		17	2 ta	+	899
	Tehron - 2 nusxa. 906/1500-1501	1 ta unvon	sharq qog'ozi	Nasta'liq	123 varaq (noto'liq)			17	2 ta		511

³⁶ Ochiq qoldirilgan kataklar tegishli ma'lumotlarning bizda mavjud emasligini bildiradi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. A Century of Princes. Sources on Timurid History and Art. – Cambridge, Massachusetts: The Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1989. – 370 p.
2. Ali Şîr Nevâyî. Bedâyiü'l-bidâye. Hazırlayan: Vahit Türk, Jabbor Eshonkul. İstanbul: “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı”, 2023. – 1072 s.
3. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. kâtib: Abduljamil kâtib. 1487 y. O‘zRFASHI asosiy fondi. № 11675.
4. Alisher Navoiy. XV–XVI. Navodir un-nihoya. kâtib: Sultonali Mashhadiy. O‘zRFASHI asosiy fondi. №1995.
5. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya”. Boku nusxasi. Ozarbayjon BA Qo‘lyozmalar instituti, № 3010 889/1484 y.
6. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” Istanbul nusxasi. Turkiya, Sulaymoniya, Ayasofya № 3981. – Hirot, 889/1484-1485 y. Ko‘chiruvchi: Sultonali Mashhadiy.
7. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” London nusxasi. Britaniya muzeyi, № 401. 887/1482-83 y.
8. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” Mashhad nusxasi. Kitobxona-yi Oston-i Qudsi Razaviy, № 4783. Jumodi I 896/1491 y. mart–aprel. Ko‘chiruvchi: Darvesh Muhammad Toqiy.
9. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” Parij nusxasi. Fransiya milliy kutubxonasi, № 746. 885/1480-81 y.
10. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” Tehron nusxasi. Islom sho‘ro majlisi kutubxonasi, № 14197 888 y., safar ohi /1483 y., mart-aprel.
11. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” Tehron-2 nusxasi. Eron milliy kutubxonasi, № 1082924. 906/1500-1501 y.
12. Alisher Navoiy. “Badoyi’ ul-bidoya” Toshkent nusxasi. O‘zR FA AdM, № 216. – Hirot, 891/1486 y. Ko‘chiruvchi: Ali ibn Nur.
13. Birnbaum E. Ottoman Turkish and Chaghatay literature. An Early 16th Century Manuscript of Nava’is Divan in Ottoman Orthography // Central Asiatic Journal. 1976, XX. – P. 157-190.
14. Blochet E. Catalogue des Manuscrits Persans de la bibliotheque nationale. Paris, 1905. Tome I.
15. Blochet E. Catalogue des Manuscrits Persans de la bibliotheque nationale. Paris, 1912. Tome III.
16. Blochet E. Catalogue des Manuscrits Persans de la bibliotheque national. – Paris, 1912. Tome IV
17. Boltabayev S. Navoiy devonining shoir hayotligida ko‘chirilgan yangi topilgan nusxasi haqida // Alisher Navoiy va Sharq Renessansi (xalqaro simpozium materiallari). – Toshkent, 2022. – B. 438-466.
18. Calligraphers and Painters. A Treatise by Qadi Ahmad, son of Mir Munshi (circa A.H. 1015/A.D. 1606) translated from the Persian by V. Minorskiy. – Washington, 1959. – 223 p.
19. Eckmann J. Nevai’nin ilk divanları üzerine // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten, 13. – Ankara. 1970. – S. 253-262.
20. Eckmann Janos. Nevai’nin ilk divanları üzerine // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten, 13. – Ankara. 1970. – S. 253-262.
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>.
- Jo‘raboyev O. “Badoye’-ul-bidoya” devonining yana bir nodir qo‘lyozmasi haqida // Adabiy meros, №2, 2025. – B. 3-11.
- Juraboyev O. Kitabet Sanatının Bir Örneği Olarak Ali Şir Nevayi’nin “Bedayiü’l-Bidaye” Divanının Taşkent Nüshası. // Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi. Cilt/Volume:1. – Bolu, 2020. – S. 14-27.
- Levend A. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten. – Ankara, 1958. – S.127-209.

Madaliyeva O. Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devoni va uning qo‘lyozmalari // Professor Hamid Sulaymon nomidagi yosh matnshunoslarning ilmiy-amaliy respublika konferensiyasi materiallari to‘plami. – Toshkent: «Yosh avlod matbaa», 2023. – B. 6-11.

Madaliyeva O. Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devonining Mashhad qo‘lyozmasi // Alisher Navoiy va XXI nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent – Boku: «Zebo print», 2023. – B. 209-218.

Madaliyeva O. Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya” devonining o‘rganilish tarixi // Alisher Navoiy va XXI nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent – Bursa: «Zebo print», 2023. – B. 400-408.

Madaliyeva O. Alisher Navoiy she’riyatining 1480- yillar tarixiga nazar (“Devoni jadid” yoki “Navodir un-nihoya” devoni qo‘lyozmalari asosida) // Oltin bitiglar. 2024-yil 1-son. – B. 4-39.

21. Mirxond. Ravzatu-s-safo. VII jild. O‘zR FASHI, 1716- raqamli qo‘lyozma. 227- varaq; Xondamir. Habibu-s-siyar. O‘zR FASHI. 2153- raqamli qo‘lyozma. 631- varaq.

22. Mustafa ‘Ali’s Epic Deeds of Artists. Edited, translated and commented by Esra Akın-Kıvanç. – Leiden * Boston: Brill, 2011. – 310 p.

23. Özdarædeli N. Ali Sir Nevayi. İlk divan. İnceleme-Metin-Dizin. Doktora tezi. – Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989. – S. 1007.

24. Schimmel A. Calligraphy and Islamic Culture. – London: I.B. Tauris & Co LTD, 1990. – 264 p.

25. Shahidani Sh. The role of the Safavids in the Spread and Institutionalization of the Nasta‘liq Script // Journal of Persianate Studies. – Leiden: Brill. 2024. – P. 149-188.

26. Subtelny M. Mir ‘Ali Shir Nawa’i // Encyclopedie de l’Islam. 2e edition, vol. VII. – Leiden–Paris: «Brill», 1993. – P. 90-93.

27. Абдуғафуров А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. № 4. – Б. 3-9.

28. Акимовский А.Ф. Средневековый Иран. Культура, история, филология. – Санкт-Петербург: «Наука», 2004. – 392 с.

29. Алишер Навоий. «Оққўюнли мухлислар девони»: табдил ва факсимил матн. Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов. 1-том. Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: “Donishmand ziyosi”, 2021. – 411 б.

30. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Текстни тузувчи: Ш.Шарипов. МАТ. Йигирма томлик, биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. – 689 б.

31. Алишер Навоий. Илк девон. 1466 йили кўчирилган қўлёзманинг факсимиле нашри. Нашрга тайёрловчи: Ҳ. Сулаймон. Тошкент: «Фан», 1968.

32. Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони. 1471 йили кўчирилган қўлёзманинг факсимиле нашри. Нашрга тайёрловчи: А.Эркинов. – Tokyo: «Research Institute for languages and cultures of Asia and Africa», 2015.

33. Волин С. «Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях» // Алишер Наваи. Под ред. К. Боровкова. – Москва–Ленинград: «Издательство АН СССР». 1946. – С. 203-235.

34. Жўрабоев О. Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 32-38.

35. Имомназаров М. XXI аср. Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент, 2021. – 64 б.

36. Имомназаров М. XXI аср: Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021. – 207 б.

37. Имомназаров М. Алишер Навоий лирик мероси матншунослигининг долзарб масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 6-10.

38. Имомназаров М. Мусулмон минтақа маданияти ривожда «мажоз тариқи» босқиқчи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: «Mumtoz so‘z», 2022. – 510 б.

39. Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърини лирик жанрлар хронологиясига доир) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 12-17.
40. Куделин А.Б. Алишер Навоий – родоначальник узбекской литературы (К 575-летию со дня рождения) // Известия РАН. Серия литературы и языка. 2016, том 75, No4. С. 5-11.
41. Куделин А.Б. Алишер Навоий – ўзбек адабиёти асосчиси (Навоий таваллудининг 575 йиллигига). Journal of Central Asian Renaissance. 2021, Special Issue 1, pp. 33-41.
42. Мадалиева О. Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийматий тадқиқи. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021. – 679 б.
43. Мадраимов А. Алишер Навоий бадиий асарларининг XV–XVI асрлардаги қўлёзмалари. – Тошкент: «Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uyi», 2021. – 382 б.
44. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: «Фан». 1971. –196 б.
45. Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку: «Элм», 1986. – 136 с.
46. Рамазонов Н. Алишер Навоийда “таҳрирни таҳрир” // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006/1. – Б. 17-23.
47. Рамазонов Н. Яна “таҳрирни таҳрир” масаласи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007/1. – Б. 78-89.
48. Салоҳий Д. “Бадоеъ ул-бидоя” малоҳати. – Тошкент: “Фан”, 2004. – 204 б.
49. Салоҳий Д. Навоий лирик девонлари қўлёзмалари ва фотонусхалари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 2021. – Б. 53-58.
50. Салоҳий Д. Таҳлил ва талқин масъулияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006/1. – Б. 74-78.
51. Семенов А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей. – Ташкент: «Издательство среднеазиатского государственного университета». 1935. – 88 с.
52. Сирожиддинов Ш., Эркинов А. Кириш // Алишер Навоий – Қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: «Sharq» – Б. 8-30.
53. Сулейманов Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои / В трех томах / том первый. – Ташкент – Москва, 1955-1961. – С. 415.
54. Турдалиев А., Эркинов А. «Бадойиъ ал-бидоя»нинг Навоий даврида қўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Машҳадий, Ҳирот, 889/1484-1485 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 – Б. 57-62.
55. Улуч Л. Алишер Навоий асарларининг Истанбул кутубхоналаридаги безакли қўлёзмалари. – Тошкент: «Silk Road Media» * «East Star Media», 2020. – 448 б.
56. Шамсиев П. «Тухфатус-салотин» // Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 64-68.
57. Эркинов А. «Бадойиъ ал-бидоя»нинг Навоий даврида қўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрель) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. – Б. 51-57.
58. Эркинов А. В.В.Бартольд нега Навоийни таржимон ва тақлидчи деб ҳисоблади? // Алишер Навоий ва Шарқ ренессанси (халқаро симпозиум материаллари). – Тошкент, 2022. – Б. 132-158.
59. Эркинов А. Темурийлар даври қўлёзма мероси манбалари // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 2021. – Б. 81-85.
60. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: «Фан», 1961. – 294 б.
61. Ҳакимов М. “Алишер Навоий асарларини қўчирган хаттотлар”.
62. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: «Фан», 1983. – Б. 199.